

ПЕРШАЕ ДАСЛЕДАВАННЕ БЕЛАРУСКІХ КІРЫЛІЧНЫХ СТАРАДРУКАЎ

Jaroszewicz-Piereslawcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińskiego, 2003. – 309 s.

Праца Зоі Ярашэвіч-Пераслаўцаў, даследчыцы з Ольштынскага універсітэта, прысвечаная агляду кірылічнага кнігавыдання ў ВКЛ старадаўняй эпохі. Яна ахоплівае час ад стварэння першай друкарні на землях ВКЛ (Францыскам Скарынам у Вільні ў 1522 г.) па 1800 г. Арэал яе даследавання пакрывае тэрыторыю ВКЛ у межах пасля Люблінскай уніі (г. зн. без Украіны), аднак з далучэннем Падляшша. Такім чынам, паводле свайго матэрыялу праца фактычна прысвечана беларускай кнізе.

Да з'яўлення гэтай манаграфіі не толькі ў беларускай, але і ва ўсёй сусветнай навуцы не было даследавання, прысвечанага старажытнай друкаванай кірылічнай кнізе Беларусі¹. У ёй сістэматычна апісваецца кірылічнае кнігавыданне ВКЛ і шматбакова аналізуецца змест ды форма кірылічнай кнігі Беларусі.

Аўтаркай былі даследавання практычна ўсе кірылічныя выданні амаль паўзэмплярна многіх польскіх бібліятэк і прыватных збораў стараверчай кнігі ў Польшчы і Літве, а таксама кірылічныя кнігі буйных бібліятэк Беларусі (Мінск, Гродна), Літвы (Вільня) і Расіі (С.-Пецябург). Апрача таго, ёй быў прыцягнуты значны архіўны матэрыял, звязаны з дзейнасцю уніяцкіх друкарняў у Супраслі і Вільні. Гэта дазволіла даследчыцы не толькі разгледзець спецыфіку беларускай кнігі ў шырокім гістарычным кантэксце і вызначыць яе сувязі з рознымі традыцыямі, але і ўдакладніць некаторыя моманты, звязаныя з часам і месцам друку асобных выданняў ці дзейнасцю асобных друкароў. Так, яна знайшла два выданні, якія да таго не рэгістраваліся ў бібліяграфіях: буквар 1643 г. і малітоўнік 1702 г., выдадзеныя ў друкарні Брацтва Св. Духа ў Вільні.

Праца З. Ярашэвіч-Пераслаўцаў складаецца з уводзін, трох раздзелаў, дакончання, храналагічнага паказчыка друкаў, спіса літаратуры і ілюстрацый, змешчаных у кнізе, а таксама індэкса ўласных імён. У першым раздзеле даецца агляд дзейнасці друкарняў, у другім разглядаецца тэматыка іх друкаў, у трэцім ахарактарызаваны друкарскія параметры (фармат, шрыфт, нумарацыя, ілюстрацыі і застаўкі, аздабленне і інш.).

Першы раздзел манаграфіі (17–146 с.) традыцыйны для прац па гісторыі кнігавыдання. Ён складаецца з нарысаў, кожны з якіх прысвечаны асобнай друкарні. Даследчыца ўважліва разглядае арганізацыю, вызначае імператывы заснавання і функцыянавання, прасочвае залежнасць дзейнасці ад фундатараў ці чытацкага рынку і дзяржаўнай палітыкі, адзначае ўплыў розных культурных і грамадскіх чыннікаў на рэпертуар і змест выдаваных кніг. Пры гэтым ў таблічнай форме падаецца рэпертуар выдадзеных друкарняў кніг ў храналагічнай паслядоўнасці.

Даследчыца абагульняе вядомыя факты (у т. л. уведзеныя ў навуковы ўжытак зусім нядаўна) і спалучае іх з уласнымі назіраннямі і здабыткамі. У прыватнасці, яна ўпершыню ўводзіць у навуковы ўжытак каштоўныя архіўныя матэрыялы, датычныя дзейнасці друкарні базыльянаў у Супраслі ў 1772–1784 гг. і віленскіх базыльянаў 2-й паловы XVIII ст. Добрае валоданне матэрыялам дазваляе ёй удакладніць акалічнасці ці даты друкавання асобных выданняў або дзейнасці некаторых друкарняў, або нават проста стварыць цікавыя нарысы, як, напрыклад, пра друкарскую дзейнасць Францыска Скарыны і яго віленскую друкарню.

Усяго можна налічыць 15 друкарняў², якія дзейнічалі ў даўняй эпоху (па XVIII ст.) на тэрыторыі Беларусі (Нясвіж, друкарня Цяпінскага, Магілёў, Куцейна, Буйнічы, Гродна) ці пablізу ад яе сучасных межаў (Вільня, Еўе, Супрасль, Заблудаў)³.

¹ Ва ўкраінцаў грунтоўная праца, прысвечаная агляду кірылічных друкаў Украіны XVI–XVIII стст., была выдадзена ў Львове ў 1925 г.: Огіенко І. І. Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. Праўда, яе аўтар разглядае таксама і беларускае друкарства (як “білорусько-українське” ці “руське”), а таксама аглядна – лацінкавае і яўрэйскае друкарства Украіны. Гл. таксама: Wynar L. History of Early Ukrainian Printing 1491–1600. – Denver, 1962.

² Даследчыца налічвае 19 друкарняў (245–247 с.), аднак робіць гэта зыходзячы з фармальных падастаў. Напрыклад, выданні, варштат друку якіх невядомы (віленскі каталіцкі катэхізіс 1585 г., казанне Паўла Дамжыва Лютковіча, выдадзенае яго вандроўнай друкарняй ў 1622 г. нібыта ў Мінску), разглядаюцца як паўсталыя ў асобнай друкарні.

³ Кірылічныя друкарні на Падляшшы і Віленшчыне эпохі сярэднявечча паўсталі на землях фактычнага рассялення беларускага народа. Таму іх варта разглядаць як частку беларускага кнігадрукавання, а не як складнік польскага ці літоўскага кнігадруку, які ажыццяўляўся выключна лацінкаю. Знаходжанне гэтых друкарняў за межамі сучаснай

У другім раззеле манаграфіі (147–200 с.) разглядаецца змест выдадзеных кніг, прычым разгляд вядзецца па жанрах ці функцыянальных тыпах выданняў. Аўтарка падзяляе беларускія выданні на дзве асноўныя групы: рэлігійныя і свецкія, а ў першай групе яшчэ вылучае літургічныя і рэлігійна-палемічныя друкі. Рэлігійна-палемічныя выданні прадстаўлены ўсяго дзесяткам назваў, што з’явіліся на мяжы XVI і XVII стст.: *Унія* (каля 1595 г.), *Справядлівае апісанне Берасцейскага сабору 1596 г.* (1597), *Антырызіс* (неўзабаве пасля 1599 г.), *Абарона сабору фларэнційскага* (1604), *Гармонія веры...* (1608) Іпата Пацея, *Тэзіс* (1608) Язэпа Веляміна Руцкага, *Апісанне і абарона Берасцейскага сабору* (1957) Пятра Скаргі, перакладзенае Іпатам Пацеем. Да ліку рэлігійна-палемічнага пісьменства польская даследчыца таксама далучыла гамілетычныя творы, некаторыя з якіх, сапраўды, носяць выкрывальніцкі характар (напрыклад, *Малітвы паўсядзённых*, 1595).

Аднак на працягу XVI–XVIII стст. у кірылічным кнігадруку ВКЛ дамінавала літургічная кніга, і аўтарка надала ёй самую пільную ўвагу. Яна дэтальна разгледзела ўсе тыпы друкаваных кніг для набажэнства (147–169, 173–177 с.) у парадку іх частотнасці: псалтыры і псалтыры з дадаткам, службоўнікі, часасловы, евангеллі, апосталы, актоіхі і ірмалогіі, трыёдзі, трэбнікі, акафістнікі і канонікі, вучыцельныя евангеллі, святочныя мінеі, а таксама катэхізісы, асобныя агіяграфічныя творы для чытання (хаця аднясенне двух апошніх жанраў да літургічнай літаратуры не зусім правамерна). Даследчыца ўважліва ахарактарызавала склад кнігі пэўнага тыпу ці жанру, яе прызначэнне і функцыю ў набажэнстве або адукацыі, мэты і ўмовы выдання. З прычыны масавасці друкавання літургічнай кнігі асноўная ўвага пры разглядзе нададзена першадрукам, а пазнейшыя перавыданні, як менш даследаваныя, ахарактарызаваныя ў манаграфіі сціпла ці згаданы мімаходзь.

У выніку ў гэтым раззеле польская даследчыца стварыла фактычна першае грунтоўнае і падставовае апісанне друкаванай літургічнай кнігі Беларусі. Толькі некаторыя з такіх кніг былі больш–менш апісаныя, тады як кірылічная друкаваная літургіка Беларусі ў масе сваёй уяўляе сапраўдную terra incognita. Праца Ярашэвіч-Пераслаўцаў стала піянерскім даследаваннем у гэтым кірунку.

Выданні, названыя даследчыцай свецкімі (177–195 с.), збольшага таксама звязаныя з царкоўна-рэлігійнай сферай. Гэта розныя дыдактычныя прыточнікі: граматыкі і буквары, што выходзілі на сакральнай царкоўнаславянскай мове і апісвалі менавіта яе. Аўтарка разглядае тут слоўнікі і падручнік па логіцы *Дыалектыка* Ёгана Спангенберга (Вільня: Мамонічы, каля 1586), юрыдычныя выданні: *Трыбунал абывацелям ВКЛ* (Вільня: Мамонічы, 1586), *Статут ВКЛ* (Вільня: Мамонічы, 1588), царкоўныя граматы, улёткі (напрыклад, дзве рэляцыі пра перамогу над шведскімі войскамі ў 1705 г., што выйшлі ў Вільні на рускай мове). Найсціплей у беларускім кнігдруку прадстаўлена займальная літаратура, але і ў ёй, дарэчы, таксама папулярныя рэлігійныя тэмы. Гэта павучальныя зборнікі кшталту *Дыёттра* (Еўе, 1612, 1642; Куцеін, 1651, 1652; Магілёў, 1698), *Саборнік* (Супрасль, 1791) ці *кветнікі* (Гродна, 1790, Вільня, 1791). Раздзел скончваецца аглядам дэдыкацый, прадмоў і пасляслоўяў, распаўсюджаных у беларускіх выданнях на ўсім працягу існавання кнігадруку.

Жанравы і моўны рэпертуар кірылічнай кнігі Беларусі XVI–XVIII стст. сведчыць, што друкаваная кніга была разлічана перш за ўсё на рэлігійнае асяроддзе. Яе чытачамі былі праваслаўныя, пазней таксама уніяты, а затым і стараверы, што ўцякалі з Масковіі ад рэпрэсій тамтэйшай улады або спажывалі ў Масковіі друкі, нелегальна завезеныя з ВКЛ. На мову кніг уплываў таксама характар тагачаснай адукацыі, мэтай якой было авалоданне царкоўнаславянскай мовай. У выніку кірылічная кніга Беларусі выходзіла пераважна на царкоўнаславянскай мове, сакральнай для ўсіх гэтых вызнанняў. Творы на старабеларускай мове (калі гэта былі не дзяржаўныя выданні кшталту юрыдычных кодэксаў ці грамат) трапляюцца ў складзе беларускіх кніг рэдка. Тым не менш тэксты на гэтай мове публікуюцца ў царкоўнаславянскіх да самага канца XVIII ст., праўда, пераважна ў выглядзе дадатковых тэкстаў кшталту прадмоў ці пасляслоўяў.

Важны аспект беларускага кнігадрукавання, які дазваляе вытлумачыць змест і тэматыку беларускай кірылічнай кнігі, – выданне для замежных рынкаў. Для беларускага кнігадруку доўгі час такімі рынкамі былі дзве вялізныя вобласці, населеныя праваслаўнымі славянамі: Масковія і Балканы. Менавіта гэтыя рэгіёны з канца XVI і да самага канца XVII ст. мелі патрэбу ў літургічнай літаратуры, але не валодалі дастатковымі магутнасцямі, каб задаволіць уласныя патрэбы. Пачынаючы з Мамонічаў беларускія друкарні (у т. л. і базыльянскія) працавалі над

задавальненнем патрэб гэтых рынкаў, перш за ўсё, зразумела, у літургічнай літаратуры. У 2-й палове XVIII ст. найбольшую важнасць для беларускіх (як, дарэчы, і ўкраінскіх) друкарняў набываюць стараверчыя колы. Менавіта на замову іх купцоў у значнай меры працуюць кляшторныя пачаеўская (на Украіне) і супрасльская друкарні, гарадзенская друкарня Тызенгаўза і віленская друкарня базыльянаў. Паводле падлікаў сп. Ярашэвіч-Пераслаўцаў, для старавераў было надрукавана ў ВКЛ больш за 116 выданняў (249 с.), што пераважае траціну ўсяго друкарскага даробку старажытнай Беларусі.

Трэці раздзел манаграфіі прысвечаны разгляду графічнага боку кірыліч-ных друкаў старадаўняй Беларусі (201–244 с.). У ім польская даследчыца аналізуе фармат выданняў і прыёмы нумарацыі іх старонак, шрыфт і тэхніку набору, выкарыстанне ў беларускіх кірылічных старадруках заставак і канцовак, ініцыялаў, рамак на маргінэсах, тытульных аркушаў, ілюстрацый. Пры аналізе аўтарка рэгулярна робіць параўнанні з фіэлеўскай, маскоўскай, украінскай і балканскай практыкай кнігадруку, што дазваляе ёй паказаць беларускую спецыфіку.

У беларускіх выданнях пераважаў фармат folio, што было тыпова для кірылічнага кнігадруку ва ўсіх рэгіёнах Еўропы. Аднак папулярнымі на Беларусі былі і кнігі фарматам quarto. Нягледзячы на тое, што першыя выданні in octavo выпусціў Францыск Скарына, гэты фармат атрымаў сваё распаўсюджанне толькі з XVII ст. Лявон Мамоніч з 1601 г. выдаваў кніжкі фарматам deodesimo. Вельмі малыя фарматы (12°, 18°, 24°) сустракаліся пераважна ў брацкіх выданнях Вільні, Еўя і Магілёва (а таксама ў Пячорскай друкарні Кіева). Аднак кірылічныя спадчына Беларусі ведае і друкі фарматам 1°, гэта, напрыклад, грамата караля Сігізмунда канстанцінопальскаму патрыярху Ераміі.

Нумарацыя старонак (пагінацыя) ці лістоў (фаліяцыя) у большасці царкоўнаславянскіх выданняў Беларусі, Украіны і Масковіі адсутнічала да XVII ст. уключна. Асабліва гэта тычылася малафарматных выданняў і прадмоў ці пасляслоўяў або іншых дадатковых тэкстаў, якія часта не мелі нумарацыі старонак, нават калі ў асноўным тэксце яна і прысутнічала. Для старадаўніх друкароў наогул большае значэнне мелі не пагінацыя ці фаліяцыя, а сігнатуры, якія пазначалі парадак аркушаў. Гэта палягчала падбор і падлік надрукаваных аркушаў пры іх сшыванні ў кнігу. Нумарацыя старонак ці лістоў успрымалася царкоўнай аўдыторыяй хутчэй як уласцінасць свецкіх або нават іншаверчых выданняў. Таму ў выданнях для старавераў XVIII ст. старанна пазбягалася пагінацыя ці фаліяцыя і прысутнічалі звычайна толькі сігнатуры.

У беларускіх выданнях, як адзначае сп. Ярашэвіч-Пераслаўцаў, за тры стагоддзі было выкарыстана некалькі стыляў шрыфту. Першы шрыфт для беларускіх друкаў належыць Францыску Скарыну і быў створаны на ўзор басанскай антыквы, якой у Венецыі друкаваліся кнігі для Босніі і Далмацыі⁴. Гэты стыль шрыфта быў пераняты беларускімі пратэстантамі – Сымонам Будным і Васілём Цяпінскім. Аднак у далейшым беларускія кнігадрукары яго не выкарыстоўвалі. Далейшае развіццё стылістыкі беларускіх шрыфтоў звязана са стылізацыяй рукапісанага царкоўнаславянскага паўстава, што з высокім майстэрствам было зроблена ў выданнях Івана Фёдарова і Пятра Меціслаўца. Іх шрыфт служыў узорам для наступных друкароў Беларусі, Украіны і Масковіі. У гэтым кірунку стваралі свае шрыфты Мамонічы і віленскія братчыкі. Куцеінская друкарня арыентавалася на шрыфты Спірыдона Собаля. Для друку стараверчых выданняў супрасльская, гарадзенская і віленская друкарні ў XVIII ст. стваралі шрыфты на ўзор устаўнага пісьма маскоўскіх рукапісаў XVII ст. Пра тэхніку набору у працы сп. Ярашэвіч-Пераслаўцаў гаворыцца параўнальна мала (210–212 с.). Аўтарка прывяла толькі агульныя звесткі, больш цікавыя маладасведчанаму ў гэтым пытанні польскаму чытачу, чым спецыялісту.

Наступныя нарысы раздзела (212–244 с.) сканцэнтраваны пераважна на параўнальным аналізе мастацкіх элементаў афармлення кірылічнай кнігі Беларусі. З прычыны недастатковай распрацаванасці такой тэматыкі аўтарка абмяжоўваецца параўнаннем асобных выданняў, што надае гэтым раздзелам хутчэй аглядны характар. Даследчыца разглядае элементы і стылі, у якіх выконваліся застаўкі, ініцыялы і арнаментальныя рамкі ў старабеларускіх кірылічных друках, а таксама афармленне іх тытульных старонак і ілюстрацый. Яна прыходзіць да высновы, што ў адносінах мастацкага афармлення беларускія кірылічныя кнігі спалучалі традыцыйныя візантыйскія элементы з мясцовымі народнымі рысамі і заходнімі, пераважна нямецкімі і

⁴ У дэталях гл.: Клімаў І. П. Рэфармацыя ў гісторыі літаратурных моў славян: Уклад польска-беларускай і славенска-харвацкай пратэстанцкай філалогіі XVI ст. – Мн., 2004. – С. 40–41.

польскімі, узорамі (249 с). Зробленыя аўтаркай цікавыя назіранні і высновы могуць служыць карысным матэрыялам для далейшых даследаў.

Можна адзначыць некаторыя дробныя недахопы ў тэксце кнігі. Так, трэці нарыс трэцяга раздзела кнігі (208 с.) нумараваны як другі. Трапляюцца дробныя хібы ў афармленні бібліяграфіі (адсутнічаюць ініцыялы пры прозвішчах, загалюкі адных прац XIX і XX стст. часта прыводзяцца не цалкам, скарачана, іншых – падаюцца вельмі дэталізавана). Дэзарыентуе чытача непаслядоўнасць у падачы назваў прац ці крыніц на кірыліцы: адны кірылічныя назвы (як старажытных, так і сучасных крыніц) транслітаруюцца лацінкай, тады як іншыя набіраюцца кірыліцай.

У некаторых месцах польская даследчыца дапускае памылковыя сцвярджэнні. Так, яна адзначае, што Мамонічы ўпершыню ўвялі ва ўсходнеславянскае друкарства курсіў (209 с.). Упершыню курсіў увёў Іван Фёдараў (астрожскі Псалтыр і Новы Заповіт 1580 г.), а Мамонічы, пачынаючы з віленскага Зборніку 1585 г., актыўна выкарыстоўваюць гэты стыль шрыфту, асабліва для друкавання юрыдычных тэкстаў.

Тым не менш, дробныя хібы не зніжаюць значэння першага дэталёвага даследавання старадаўніх беларускіх кірылічных друкаў, праведзенага польскім вучоным з Ольштына. Яе праца будзе цікавай не толькі беларускім кнігазнаўцам і бібліёграфам, але гісторыкам, літаратуразнаўцам і лінгвістам, культуролагам, пашырыць іх далягляд і разуменне важнейшага складніка культуры старадаўняй Беларусі.

*І.П.Клімаў, кандыдат
філалагічных навук, дацэнт*

РЕПОЗИТОРИЙ БГУЖУ